

НЕВЕРБАЛЬНЕ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В МІЖКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Алла Паславська

Львівський національний університет імені Івана Франка

Здійснено типологічний аналіз невербального заперечення. Виокремлено потенційні сфери дії заперечення та окреслено їх специфічні параметри. З'ясовано місце невербального заперечення серед інших його експлікаторів. Запропоновано класифікацію невербальних способів реалізації заперечення, серед яких виділено заперечні 1) жестикуляцію, 2) міміку, 3) паралінгвальні засоби, 4) моторику голови та тіла, 5) візуальний контакт (або його відсутність).

Ключові слова: заперечення, невербальне заперечення, міжкультурна комунікація.

У сучасному світі тотальної глобалізації проблеми міжкультурної комунікації мали б відійти на другий план, внаслідок стирання меж між різними культурами та їхніми представниками. Однак ці сподівання не відповідають дійсності. Той факт, що майже в кожній країні й мало не в кожному місті можна купити гамбургер і подивитися так зване „найкраще всесвітнє шоу Опри”, ще не свідчить про те, що українці чи німці стали американізованішими. Незважаючи на потужний культурний (а інколи й безкультурний) вплив іззовні, українці все ще залишаються українцями, а німці – німцями. Попри численні твердження про те, що локальні культури зникають, типи поведінки у рамках одного культурного простору завжди інші, ніж у межах іншої культури [16]. Зрозуміло, що за таких обставин можуть виникати і дуже часто виникають певні комунікативні труднощі в різних сферах суспільного та приватного життя, пов'язані з міжкультурними контактами.

Прикладів таких непорозумінь доволі багато: за статистикою, роботу 50% американських менеджерів за кордоном оцінюють як незадовільну або недостатню, причиною чого є їхнє нерозуміння етнокультурних особливостей країн, в яких вони працюють, міжкультурна негнучкість. Багато труднощів виникає в німецьких фахівців, чию прямолінійність інколи сприймають як агресивність і брак такту. Багато представників інших культур і мов також неодноразово потрапляли в трагікомічні ситуації, пов'язані з хибним трактуванням етноспецифічних реалій або перенесенням власних ідіотетичних стереотипів у інші культурні простори.

Ще більше непорозумінь виникає, коли, не знаючи мови, а інколи й навпаки, щоб підкреслити її знання, люди намагаються покращити якість спілкування невербально, за допомогою рук, жестів, певних рухів головою чи тілом. Так, наприклад, наражається на небезпеку той, хто своєму грецькому або болгарському товаришу легким кивком голови хоче підтвердити, що його подруга „те, що треба”, тому що греки і болгары трактують кивок голови навпаки – як заперечення. І таких прикладів можна навести силу-силенну. Отож, міжкультурна комунікація і надалі залишається історією непорозумінь.

Обидва слова – культура та інтеркультуралістика – перетворилися сьогодні на кодові слова сучасності. Їхню велику роль підкреслюють із різних точок зору: 1) як культурологічний поворот у гуманітарних дисциплінах; 2) як поворот лінгвістики до питань культури; 3) при ідентифікації відмінностей міжкультурних переплетінь; 4) як тенденцію до поглиблення дослідження взаємодії мови і культури; 5) з погляду мови й комунікації [3; 9].

Однак сама проблема інтеркультуралістики – далеко не нова. Ще Гумбольдт задекларував мовно-філософський напрям досліджень [11]. Л. Вайсгербер обстоював ідею відмінності національного духу, згідно з якою мова – це безперервна діяльність, яка визначає спосіб сприйняття людиною дійсності [15]. Мови різних народів – це різні картини світу, зумовлені відмінностями „національного духу” цих народів. ХХ століття відродило ідеї Гумбольдта у так званій гіпотезі Сепіра-Уорфа про зв'язок мови і культури та визначальний вплив мови на становлення світогляду людини [6]. Тут можна назвати імена Боппа [4], Грімма [7], Пауля [14], які прямо або непрямо розглядали мову як культурологію (згадати хоча б Пауля, який вважав, що цінність мови як культури зосереджена в її семантиці), але цей аспект завжди залишався на периферії фундаментальних досліджень.

Коло інтересів культурологічного мовознавства сьогодні доволі широке. Можна виокремити як мінімум три напрями: 1) базована на семантиці лінгвістична антропологія, яка ґрунтується на тезі, що кожна людська культура та субкультура має власну антропологію. Завдання цього напрямку вбачають у лінгвістично-філологічному історичному описі представників цих культур і мов [2; 13]; 2) у металексикографії вивчають, зокрема, як різні культурні концепти відображено у словниках [8]; 3) лінгвістична теорія культурем, яка порівнює надкультурні абстрактні одиниці, так звані „культуреми”, які проявляють себе в різних культурах, з різною частотою, в різних комунікативних ситуаціях [10].

До таких культурем належить, без сумніву, і заперечення, яке є не лише культуремою, а й універсальною мовною категорією. Щодо питання, що саме становить універсальність заперечення в мові, існують контроверсні думки.

Заперечення класифікують як модальну, предикативну, психологічну, синтаксичну, семантичну, морфо-синтаксичну чи прагматичну категорію. Однак заперечення, предикативність та модальність – це автономні мовні категорії, які можуть, але не мусять корелювати між собою. Щодо психологізму заперечення, то ми також не вбачаємо в ньому обов'язкового компоненту відрази чи негативності.

Визначення заперечення як синтаксичної, семантичної, морфо-синтаксичної або прагматичної категорій має певні об'єктивні підстави, тому що особливість заперечення як однієї з фундаментальних мовних категорій власне й полягає у тому, що воно виявляє універсальні якості у різних сферах своєї дії. Про заперечення як морфо-синтаксичну універсалію можна говорити в тому сенсі, що кожна мова має в своєму розпорядженні засоби, спеціалізовані для вираження заперечення, а в реченні (його універсальній моделі) заперечення характеризується чітко визначеною структурною позицією.

Зрозумілими і правомірними є спроби визначити мовне заперечення як універсальну семантичну категорію, основу якої формує значення протилежного. Ло-

гіко-семантичний підхід у дослідженні заперечення якраз і дає змогу обґрунтувати універсальність категорії заперечення, ядром якої є формально-логічне заперечення, значення якого можна звести до функції семантичного оператора, який перетворює істинне висловлення на хибне і навпаки.

Закріплення за запереченням статусу прагматичної категорії продиктоване його універсальною здатністю задовільняти комунікативну потребу реалізації таких мовленнєвих актів, як відмова, відхилення, протест, незгода, спростування тощо.

Зважаючи на багатство та розмаїття мовних засобів вираження заперечення, здавалося б, що невербальний аспект заперечення належить до його периферії. Однак загальновідомо, що значну частину інформації (і заперечної також) сприймають у процесах комунікації через мову жестів, тональність голосу. Зокрема 55% повідомлень ми сприймаємо через вираз обличчя, жести, моторику голови та тіла, 38% – через інтонацію, і лише 7% інформації надходить у формі артикульованих нами слів. У списку невербальних знаків і сигналів понад 1000 одиниць. Ван Дейк розглядає паралінгвальну діяльність, до якої відносить дійктичні та інші жести, моторику тіла, вираз обличчя, рухи тіла і фізичні контакти між учасниками комунікації, як один із рівнів аналізу висловлення [1].

Оскільки заперечення належить до першорядних комунікативних категорій, надзвичайна варіативність засобів його мовної та позамовної реалізації закономірна. І якщо внутрішньомовним заперечним одиницям присвячено чимало наукових робіт, позамовне заперечення системно не досліджене. Однак саме невербальне заперечення деколи може переймати головні комунікативні функції, особливо в діалогічному мовленні.

До невербальних засобів реалізації заперечення ми зараховуємо: 1) жестикуляцію, 2) міміку, 3) візуальний контакт (або його відсутність), 4) моторику голови та тіла, 5) паралінгвальні засоби.

З давніх-давен відома мова **жестів** (лат. *gesticulatio* – усвідомлені, осмислені або змістові жести), яка була поширена вже в первісних людей усіх частин світу. Особливо активно у мові жестів використовується рука – недарма відомий німецький філософ І. Кант стверджував, що рука – це видима частина мозку. Оперуючи рукою, ми виявляємо не лише свої емоції, але й те, що інколи хотіли б приховати. Мова жестів має у своєму арсеналі чималу палітру засобів, щоб реалізувати заперечення у „чистому” вигляді або в одному з його комунікативно-прагматичних варіантів. Найпростішим способом несловесної відмови є, наприклад, різкий рух рукою. Складена в кулак рука може сигналізувати заборону щось робити. Подібно тлумачать помаху руки з піднятим вказівним пальцем. Удар кулаком по столі слід сприймати як погрозу. Прикладений до уст вказівний палець означає заборону говорити. Зневажливий помах руки може засвідчувати небажання продовжувати будь-яке спілкування. У цілому світі відомий знак „руки як ножиці”, який інтерпретується як категоричне припинення комунікації. Мабуть, для більшості слов'ян відомий жест із трьох пальців, який також, хоча й вульгарно, але доволі переконливо, передає відмову. У багатьох країнах Європи жест повернутої долонею донизу руки, яка описує рух зліва направо на рівні горла, засвідчує небажання будь-якого продовження спілкування. Перехопити правою рукою горло і

стискати його – погроза задушити співрозмовника. Рух пальцем по горлу згори донизу позначає в південній Америці недовіру до свого візаві. Цю ж семантику в багатьох інших країнах може мати і потирання пальцями підборіддя. Зігнутий вказівний палець, що здійснює рух назад, є заперечним жестом у племенах індіанців Північної Америки. У численних країнах прикриттям долонею вуст мовець хоче показати, що йому не слід було цього говорити. Розведені в сторони долоні й зведені плечі сигналізують майже всюди, за винятком Сходу, – *не знаю*. Перелічена кінетика характерна насамперед для європейця, але навіть у європейському культурному просторі вона по-різному виявляється в різних народів. Недарма вважають, що італійці більше розмовляють руками, ніж, наприклад, німці або скандинави. Дещо іншою є жестикуляція у мусульман, серед яких слов'янину слід бути стриманішим зі звичними жестами. Це ж стосується і лівші, чий активні рухи за допомогою лівої руки в окремих культурах можуть бути потрактовані як вкрай непристойні, тому що за „нечистою” лівою рукою у цих культурах закріплено специфічну функцію догляду за гігієною тіла.

Етноспецифічні жести заперечення можна зустріти скрізь: зокрема, жест, при якому вказівний палець і мізинець руки утворюють коло, на Сицилії трактують як *я не маю нічого*. Помахи правої руки зліва направо перед обличчям інтерпретують в Японії як *ні*. У Франції клацання пальців піднятої руки по великому пальцю тлумачать як *стули пельку*. Нерозуміння у Північній Африці демонструють, вкладаючи руку в руку, долонями догори. Скерований на середину долоні вказівний палець позначає невіру в Ізраїлі.

Невербальні компоненти комунікації можуть бути універсальними, тобто притаманними носіям будь-якої мови, незалежно від раси чи культури, або ж етноспецифічними, коли невербальна поведінка в одній і тій самій комунікативній ситуації різна у представників різних націй. Окремий жест може мати певну інтерпретацію в одній нації, і зовсім інакше його може тлумачити інша нація. До прикладу можна навести жест *Окей*, який передають у вигляді кільця за допомогою пальців руки і який пов'язують з буквою *О* у слові *О'кей*. Попри те, що це доволі відомий жест у англійських країнах в Європі та Азії, у Франції він означає „нуль” або „нічого”, а в Японії – „гроші”.

Етноспецифічне трактування має також V-подібний жест із двох пальців руки. У Великобританії та Австралії його пов'язують із символом перемоги, якщо при його демонстрації долоню повернуто до мовця. Якщо ж долоню повернути до слухача, до жесту набуває грубого заклик „заткнутися”. Оскільки в більшості країн Європи цей знак має позитивне тлумачення як „перемога”, незалежно від того, яким боком повернути долоню, зрозумілим є подив європейця, який не розуміє, яку перемогу має на увазі англієць у цілком неприйнятній для такого приводу ситуації. Зрозуміло, що порушення норм цього типу невербального спікування може призвести і призводить не лише до серйозних комунікативних проблем, але й створює часто конфліктну ситуацію.

Засоби міміки – рухи вуст, носа, брів та чола – також безпосередньо впливають на перебіг комунікації. Вони можуть і стимулювати її, і сигналізувати про небажання співрозмовника брати участь у розмові. Отто Есперсен узагалі вважав, що індоєвропейське *не* за походженням було примітивним вигуком відрази, який супроводжувався відповідною мімікою, скороченням м'язів носа: нім. *die Nase rümpfen*, данськ. *rynke*

thå naesen, франц. *froncer les narines*. На думку вченого, це пояснює той факт, що заперечення, які починаються на носові (n, m), трапляються в багатьох мовах за межами індоєвропейської сім'ї [12: 6–7]. Можна, звичайно, сперечатися про об'єктивність зазначеної теорії походження заперечення, поза сумнівом залишається той факт, що за допомогою міміки можна передати незгоду, нерозуміння, протест (звести брови, насупити брови, зморщити чоло, ніс).

Візуальний контакт рідко свідомо контрольований, але, безперечно, він належить до важливих компонентів комунікації, принаймні в європейській „культурі погляду”. Елементарним способом відмови від участі в розмові є свідоме відвертання очей, яке демонструє, що будь-які інтерактивні дії небажані. Широко розплющені очі також можуть бути сигналом незгоди, неприйняття, відхилення.

Найпростіший спосіб відмовити, користуючись не мовними засобами, а **мото-рикою голови чи тіла**, – це похитати головою. Однак і тут є значні розбіжності навіть серед слов'янських народів. Якщо східні та західні слов'яни хитають головою на знак незгоди, то болгар як представники південних слов'ян, а також греки засвідчують так свою згоду. В Ефіопії різкий поворот голови в сторону означає *ні*. У середовищі, що використовує незвичну реалізацію згоди/незгоди, туристи часто потрапляють у дуже комічні ситуації. На елементарні запитання вони постійно отримують заперечні відповіді і йдуть розчаровані геть¹. Зрозуміло, що незнання навіть цієї елементарної кінетичної абетки може призвести і призводить до комунікативних провалів. До прикладу можна навести іншу типову ситуацію у китайському культурному середовищі. На занятті з іноземної мови вчитель неодноразово запитує учнів, чи вони все зрозуміли, на що вони активно кивають головою. Коли ж укінці уроку він просить дати відповідь на конкретне запитання, учні знову кивають головами. Пояснення цього факту дуже просте – в Китаї пряме *ні* (вербальне чи невербальне) сприймається як дуже неввічлива відповідь. Учні ніколи не насмілились би піддати сумніву фахову компетенцію вчителя.

Іншим способом категоричної відмови чи знаком протесту є так званий поворот на сто вісімдесят градусів, який безапеляційно припиняє будь-який комунікативний акт майже в усіх культурних просторах.

Паралінгвальними засобами (у вузькому розумінні цього терміна) невербальної комунікації вважають голосові сигнали – сила голосу, тембр, ритм, сміх, кашель. Ці, здавалося б, абсолютно не важливі елементи комунікативного акту можуть інколи диктувати умови його перебігу. Що стосується заперечення, то кожен із перелічених засобів здатен забезпечити його актуалізацію. Різке підвищення тону розмови (наприклад, викладача під час лекції) можна інтепретувати як заборону вести розмови, перешкоджати. Серед багатьох модальних відтінків сміху наявне і саркастично-відхилювальне „Ха-ха”. Як сигнал заборони або незгоди можна сприйняти навмисне покашлювання співрозмовника.

¹ Як приклад можна навести численні розповіді співвітчизників про кумедні ситуації, які трапляються з ними під час відпочинку в Болгарії. На більшість запитань (у магазинах, ресторанах, обмінних пунктах валюти тощо) про наявність того чи іншого предмета, страви, книжки, болгар заперечно хитають головою, і потрібен певний час, доки не привичайшся до того, що це ствердна відповідь. Мабуть, не менш дивним видається болгарині східний слов'янин, який про все запитує у продавця, але нічого не купує.

Перелічені заперечні засоби невербального спілкування є периферійними елементами категорії заперечення. У процесі комунікації вони супроводжуються, зазвичай, іншими, експліцитними мовними одиницями. Однак хтось, чи людське спілкування було б повноцінним без цих засобів. Володіння невербальними одиницями комунікації безпосередньо впливає на якість міжкультурного спілкування. Інколи навіть дуже досконале знання іноземної мови не дає змоги його носієві повністю адаптуватися до мовного середовища, тому що він не володіє навичками невербальної комунікації. І навпаки, вмівши використовувати елементи невербальної комунікації, можна забезпечити якісне міжкультурне спілкування.

1. *Дейк Т. А. в.* Эпизодические модели в обработке дискурса // Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
2. *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.
3. *Apeltauer E. (Hrsg.)* Interkulturelle Kommunikation. Deutschland – Skandinavien – Großbritannien. – Tübingen, 2002.
4. *Bopp F.* Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Gothischen und Deutschen. – Berlin, 1833–52.
5. *Bussman H.* Lexikon der Sprachwissenschaft. – Stuttgart, 1983.
6. *Dürbeck H.* Neuere Untersuchungen zur Sapir-Whorf-Hypothese // Linguistics. – 1975. – Vol. 145. – S. 5–45.
7. *Grimm J.* Geschichte der deutschen Sprache. – Leipzig, 1848.
8. *Haß-Zumkehr U.* Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte (De-Gruyter-Studienbuch). – Berlin/New York, 2001.
9. *Herlinger H. J.* Gricesche Maximen und interkulturelle Kommunikation // Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht. – 1994. – Bd. 74. – S. 40–49.
10. *Hermanns F.* Linguistische Anthropologie. Skizze eines Gegenstandsbereiches linguistischer Mentalitätsgeschichte // Busse D., Hermanns F., Teubert W. (Hrsg.). Begriffsgeschichte als Diskursgeschichte, Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik. – Opladen, 1994. – S. 29–59.
11. *Humboldt W.* Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts // Humboldt, W. Werke in fünf Bänden. – Bd. III. – Darmstadt, 1979.
12. *Jespersen O.* Negation in English and other Languages. – København, 1917.
13. *Oksaar E.* Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung. – Göttingen, 1988.
14. *Paul H.* Prinzipien der Sprachgeschichte. – Halle, 1880.
15. *Weisgerber J. L.* Von den Kräften der deutschen Sprache. – Düsseldorf, 1973.
16. *Wierzbicka A.* Cross-cultural pragmatics. The semantics of human interaction. – Berlin/New York, 1991.

NONVERBAL NEGATION IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Alla Paslawska

Ivan Franko Lviv National University

The syntax and semantics of sentence negation have been widely studied in typological linguistics. Some interest has also been contributed to the pragmatics of negation. However, what is rather rarely found

in literature is a thorough investigation of the types of nonverbal negating, which could probably shed more light on the complex syntax-semantics-pragmatics interface behaviour of negation in natural languages. My goal here is to present and investigate some data showing that there are five types of non-verbal negating: 1) Use of gestures; 2) Facial expression; 3) Visual contact; 4) Kinesics; 5) Paralanguage means.

Key words: negation, nonverbal negation, intercultural communication.